

УДК 398.8:801.81 (=16)

О. Ю. Чебанюк

СЮЖЕТОТВІРНА ФУНКЦІЯ КОНЦЕПТІВ ЖИТТЯ – СТРАЖДАННЯ – СМЕРТЬ У ЖНИВАРСЬКИХ ПІСНЯХ СЛОВ'ЯН

Концепти *життя – страждання – смерть* генетично пов'язані з архаїчними когнітивними моделями. У слов'янських жнивварських піснях релікти цих уявлень збереглися в метафорах битви і боротьби, у мотиві смерті на полі, у живо-голосіннях та обжинкових піснях з баладними сюжетами.

Ключові слова: страждання, жнивварські пісні, балада.

The concepts «suffering» is concerned with the myth about life, suffering and death of plant-god (poppy, hemp, flax, wheat, corn). This myth is genetically connected with the cult of ancestors and customs of initiation. Some reaping songs in the Slavic folklore consist the plot of human suffering during the crop works. There are also ballades about woman suffering in the family.

Key words: crop folklore, ballades, suffer.

Цикл жнивварських пісень і обрядів слов'ян є одним з важливих джерел для етногенетичних розвідок, пов'язаних з реконструкцією давньої слов'янської духовної культури, відтворенням архаїчної картини світу та найдавніших фундаментальних уявлень про час і простір, взаємозв'язок природи й людини, місце останньої у всесвіті. Порівняльний аналіз жнивварської пісенності слов'янських народів дозволяє простежити генетичний зв'язок багатьох пісенних сюжетів і мотивів календарно-обрядового фольклору (а також необрядових пісень, зокрема слов'янських балад) з архаїчними уявленнями, віруваннями та ритуалами.

Тематично й сюжетно жнивварський пісенний цикл зосереджений навколо центральної та найважливішої події для

кожного землероба – збору врожаю, від якого безпосередньо залежало його власне життя та життя його родини. Однією з основних злакових культур слов'ян було жито (*žyto* – пол., *žito* – чес., слов., *жито* – серб., хорв.), назва якого походить від праслов'янського «жити». В інших слов'янських народів назва цієї агрокультури пов'язана зі словом «родити», «дарувати життя» (*рожь* – рос., *рож* – болг.) [Етимологічний словник 1985, с. 200].

Поле, як засіяна мати-земля, уособлювало жіноче начало, що родить, дарує життя рослинам, як мати-жінка дає життя дітям. У слов'ян-землеробів засіяне житом, пшеницею чи іншими злаками поле є також метафорою життя людини, що відображено в таких пареміях: «на життю, як на довгій ниві», «жизнь прожить, что поле перейти». Поле проектувалося на життя кожної конкретної особи, яка його обробляла. У віруваннях слов'ян певні дії на обробленому полі викликали відповідні зміни в житті людини. І сьогодні в українських селах поширеним є переконання, що спеціальними магічними діями на полі можна вплинути на зміну долі його хазяїна. Так, зробивши на засіяному полі закрутку (жмут зламаного або закрученого у вузол колосся), можна нашкодити та навіть спричинити смерть його власника. Аналогічні вірування є в білорусів, росіян, поляків і болгар [Ганева-Райчева 1990, с. 73]. У поляків останній жмут невижатих колосків називався *pepek* – «пупок», *dziad, stary*, що спершу «сприймалося як реальна сполучена нитка із матір'ю-землею, із духами предків (*dziad, stary* – пор. поминальні обряди дзяди)» [Войтыла-Сведовска 1989, с. 209].

У традиційній культурі слов'ян жнива асоціювалися зі стражданням і муками женців на полі (пор. рос. *страда* – «жнива»), що широко відображено у жнивварських піснях: «Утомила нас широкая нива, / Що тепера нам і вечеря немила. / Ой не так нива, як високії гори, Ой не так гори, як широки

загони. / Не так загони, як маленьке жито, / А вже нам спину як кийком перебито» [Жнивварські пісні 1990, с. 73]. У піснях жінці скаржаться, що «нахадзіліся ножанькі», «нарабіліся ручанькі», «ручки не ймуть, наймалися», «насвяціліся вочанькі аж да цёмнай ночанькі» [Federowski 1958, s. 743]. Наприклад:

Zachodź, slonce, zachodź
Za las kalinowy,
Bo my pracowali,
Aż nas bolą glowy

[Dworakowski 1964, s. 161].

Тема страждання жниць на полі генетично корелюється з мотивом життя, мук і смерті рослини. Семантику та символіку мотиву «*vita herbae*», його місце в календарних обрядах слов'ян детально дослідили фольклористи [Толстой 1994, с. 162; Толстой Н., Толстая С. 1992]. Скажімо, О. Фрейденберг вважала, що мотив «життєвих мук і смерті» злакових рослин – «драма хліба» – пов'язаний з «вузлом образів про життя і смерть» і становить паралель «страждання рослини – страждання людини». В архаїчній свідомості, «яка орудує повторами <...> людина й навколишня дійсність, колектив та індивід дуально злиті; а в силу цієї злитності суспільство, що вважає себе природою, повторює у своїй повсякденності життя цієї самої природи, тобто, кажучи нашою мовою, розігрує сяяння сонця, народження рослинності, прихід темряви тощо»* [Фрейденберг 1936, 54]. У праці «Поетика сюжету і жанру» О. Фрейденберг показала в діахронії розвиток метафори страждання й смерті злаків, плодів, тварин, людей, страсті богів і святих у різних народів, що мають полістадіальний характер і по-різному інтерпретують образ «жертвоприношення» – смерті задля воскресіння.

* Переклад авторки статті. – *Ред.*

Збір врожаю пов'язаний також із метафорами боротьби, битви, вбивства та смерті на полі, що лягли в основу численних сюжетів жнивварських пісень і балад у слов'янському фольклорі. Жнива як битва найширше представлені у жнивварській пісенності українців і білорусів:

У нас сягоння война была,
Усё поле зваявалі,
Усё жыта пажалі,
У капочки поклалі

[Цит. за: Земляробчы каляндар 2003, с. 263].

У традиційних віруваннях слов'ян поле, нива є пограничним локусом – «своїм» і «чужим» одночасно. На полі не лише працюють люди, а й живуть русалки (схід.-слов.), перебувають самодіви, віли (болг., босн., далмат.), сидить залізна баба (пол.). Як межовий локус поле є місцем, де сходяться два світи – «цей світ» людей і «той світ» духів, локальних і темпоральних демонів, померлих предків. Ці архаїчні уявлення певним чином знайшли своє відображення в деяких жнивварських піснях. Так, з культом предків пов'язаний сюжет пісень про зустріч дочки з матір'ю / батьком, які з'являються на полі у вигляді хмари, проливаються дощем, що дає їй можливість відпочити та поскаржитися на тяжку долю. Або, навпаки, відвертають дощову хмару, щоб дочка встигла зібрати збіжжя:

Ой з-за ліса високого
Темна хмара й виступає.
Йа в той хмарі мой батенько
С хмаронькою розмовляє:
«Пожди, дощик, пожди трошки,
Бо ще ж мує дитя в полю
На широкому заgonу»

[Клименко 1999, с. 154].

У виконанні жнивварських пісень із сюжетом відвідин батьками дочки, яка тяжко працює в полі, простежуються інтонації голосінь і плачів. За спостереженнями болгарського дослідника А. Примовського, повільна протяжна мелодія підсилює це враження: «І не випадково, слухаючи жнивварську пісню, здається, що то скоріше плачуть, ніж співають» [Българско народно творчество 1962, с. 12]. Українські, російські та білоруські етномузикологи за манерою виконання вирізняють пісні з подібними сюжетами в окрему групу *жниво-голосінь* (З. Евальд, З. Можейко, О. Пашина, І. Клименко), вважаючи їх давньою формою ритуального спілкування з померлими предками. На Псковщині такі голосіння називали *лельоканням*. У них зверталися до сонця та зозулі як до посередників між «цим» і «тим» світами – жінцями та померлими предками. Існувала заборона жати після заходу сонця, «щоб померлим рідним гуляти було весело» [Лобкова 1997, с. 9–13]. У піснях скаржилися батькам на тяжку долю, важку працю, суворого чоловіка та злу свекруху. У російських піснях часто звучать відверті прокльони, адресовані немилосердним і жорстоким родичам:

Не пойдём мы домой –
В поле поночует.
Станем в поле ночевати,
Станем куковати.
Станем куковати,
Свекра проклинати.
Лютого свекра
Да люту свекровку:
«Уж ты дай, дай, Боже,
Чтоб их громом убило.
Чтоб моего мужа
Молоньей спалило!»

[Цит. за: Поэзия крестьянских праздников 1970, с. 509].

У болгарських обжинкових піснях жниця помирає на полі від перевтоми, бо свекор гонить її на поле, дівер не приносить обід, а брат не дає води. В іншій пісні легку на руку жницю Ружу просять почати жнива, але браті забороняють їй, бо:

Днеска има два празника –
свети Петър, свети Павел. –
Ружа братя не послушала,
а зажнала бяла Ружа,
извила ся й люта змия,
ухапа я между очи,
между очи по челото.
Начас Ружа ослепяла

[Цит. за: Круть 1973, с. 183].

У жнивварському фольклорі східних і південних слов'ян є цикл пісень, об'єднаний баладним сюжетом про забуту невісткою на полі дитину, яку розривають вовки або забирають птахи, хижі звірі, віли. Однак, якщо в болгарських варіантах цього сюжету Петкана сама хизується своєю працьовитістю, б'ючись об заклад, що переробить усю роботу, то в східнослов'янських варіантах зла свекруха винна в тому, що примушує невістку понадміру працювати та посилає її на поле в неділю [Круть 1973, с. 69, 70]:

Для моей дити
Четыре няньки,
Четыре няньки,
Серые волки.
Один говорит:
«Я б поколыхал,
Боюсь того –
Колоды сорву».
Другой говорит:
«Я б поцеловал,
Боюсь того,

Что укушу его».
Третий говорит:
«Я б понянчил,
Боюсь того,
Что уроню его».
Четвертый говорит:
«Давайте делить –
Кому рученьку,
Кому ноженьку!»
Родной мамочке
Хоть головочку,
Хоть головочку
На утешенье,
Лютой свекрови
На поругание

[Цит. за: Земцовский 1970, с. 513].

Вовк – один із центральних і найбільш міфологізованих персонажів тваринного світу, пов'язаних із хтонічним світом, світом предків та обрядами ініціацій, що діє не з власної волі, а за наказом богів (найчастіше – св. Юрія). Генетичні ви-токи мотиву розривання на частини хижими звірами дитини О. Фрейденберг убачає в розчленуванні на частини тотемного бога та підкреслює омонімічність бога і тварини, бога і людини, тварини і рослини в архаїчному суспільстві. Для первісного аграрія жнива мислилися жертвовною смертю бога рослинності в його власній стихії – на полі [Фрейденберг 1936, с. 94]. Отже, лоно матері-землі, яка його народила, ставало його могилою. Проте смерть не була остаточною, а нівелювалася в календарному колі. Пізніше календарні пісні із сюжетом «через лиху свекруху невістка забула дитину в полі, її розривають дикі звірі, невістка помирає», відокремившись від жнивварського обряду, стали частиною баладного фонду і східних, і південних слов'ян [Балади 1988, с. 237–247; Песни южных славян 1976, с. 220–224, 473].

Можемо констатувати, що структурна модель *життя – страждання – смерть* належить до генетично найдавніших когнітивних моделей епістемології, у яких людство намагалося осягнути, зрозуміти, пояснити навколишній світ. У діахронії відбулися значні деформації цієї моделі, постійно змінювалося семантичне наповнення й осмислення цього ментефакту, залежно від норм свідомості, притаманних певному історичному періоду. На синхронному рівні фольклорні тексти зафіксували співіснування різностадіальних суб'єктно-об'єктних уявлень, пов'язаних з пізнавальною моделлю *життя – страждання – смерть*. В епоху нерозчленованості первісної свідомості життя і смерть сприймалися в єдиному континуумі, у неподільній єдності. Неодухотворений та одухотворений світи ототожнювалися, земля мислилася одночасно і як місце поховання мертвих (людей, зерна), і як материнське лоно, що дає життя. Відповідно, і смерть вважалася новим народженням. Тому саме когнітивну модель *життя – страждання – смерть* продуктивно використовували в обрядах ініціації, а пізніше – у календарно-обрядових і весільних обрядах. Ця сама модель знайшла відображення у баладних сюжетах і мотивах.

ЛІТЕРАТУРА

- Балади: Родинно-побутові стосунки. – К., 1988.
- Българско народно творчество. – София, 1962. – Т. 8.
- Войтыла-Сведовска М.* Терминология аграрной обрядности как источник изучения древней славянской культуры (на польском материале) // Славянский и балканский фольклор / реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы. – М., 1989.
- Ганева-Райчева В.* Еньовден. – София, 1990.
- Жниварські пісні / упоряд. та вступ. ст. О. Ю. Чебанюк. – К.: Музична Україна, 1990. – С. 73.
- Земляробчы каляндар. – Мінск, 2003.
- Етимологічний словник української мови: в 7 т. – К., 1985. – Т. 2.

Клименко І. В. Мелогографія жнивних наспівів басейну Прип'яті: дис. ... канд. мистецтвознав.: дод. – К., 2001.

Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. – К., 1973.

Лобкова Г. В. Архаические основы обрядового фольклора Псковской Земли. – С.Пб., 1997.

Песни южных славян. – М., 1976.

Поэзия крестьянских праздников. – Ленинград, 1970.

Толстой Н. И. Vita herbae et vita rej в славянской народной традиции // Славянский и балканский фольклор. – М., 1994. – С. 139–167.

Толстой Н., Толстая С. Жизни магический круг // Сборник статей к 70-летию проф. Ю. М. Лотмана. – Тарту, 1992.

Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. – Ленинград, 1936.

Dworakowski S. Kultura społeczna ludu wiejskiego na Mazowszu nad Narwią. – Białystok, 1964.

Federowski J. Lud białoruski. – Warszawa, 1958. – Т. 5.

Концепты *жизнь – страдание – смерть* генетически связаны с архаическими когнитивными моделями. В славянских жатвенных песнях реликты этих представлений сохранились в метафорах битвы и борьбы, в мотиве смерти на поле, в жново-голошениях и жатвенных песнях с балладными сюжетами.

Ключевые слова: страдание, жнивныя песни, баллада.